

**BOSHLANG'ICH TA'LIMDA O'QUVCHILAR TAFAKKURI VA AXBOROT
QABUL QILISH XUSUSIYATLARI TAHLILI (PIRLS 2021 VA TIMSS-2023
TADQIQOTLARI NATIJALARI ASOSIDA)**

Xo'jaqulov Shavkat Samatovich

A.Avloniy nomidagi Pedagogik mahorat

milliy instituti mustaqil izlanuvchisi

Xasanov Baxodir Firdavsiy o'g'li

Ta'limni rivojlantirish respublika

ilmiy-metodik markazi bosh mutaxassisi

Boshlang'ich ta'lim inson hayotidagi eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda bolaning tafakkuri, axborotni qabul qilish va uni qayta ishlash qobiliyati shakllanadi. Shu bois, ushbu bosqichda ta'lim jarayoni nafaqat bilim berish, balki bolani fikrlashga, mustaqil tahlil qilishga va ma'lumotni ongli qabul qilishga yo'naltirilishi lozim. Dunyodagi ilg'or ta'lim tizimlarida boshlang'ich ta'lim kognitiv rivojlanish nuqtai nazaridan hal qiluvchi ahamiyatga ega bosqich sifatida e'tirof etiladi (Bruner 1966; Piaget 1970).

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy axborot oqimlari shiddat bilan ko'payib borayotgan bir paytda, o'quvchilarning ma'lumotni qanday qabul qilishi, uni qanday tushunishi va saralashi masalasi har qachongidan ko'ra muhimroq bo'lib bormoqda. O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari ham boshlang'ich sinflarda o'qitish metodikasini yangilash, o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirish va mustaqil fikrlashni rag'batlantirishga qaratilgan. Xususan, "O'zbekiston — 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quvchilarda kommunikativ ko'nikmalar, tanqidiy va kreativ fikrlash, hamkorlikda ishlash, tadqiqotchilik kabi ko'nikmalarni shakllantirish zarurligi ta'kidlangan (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2024).

Tafakkur va axborotni qabul qilish xususiyatlari pedagogik psixologiyada chuqur o'rganilgan. Jean Piaget o'zining kognitiv rivojlanish nazariyasida 7–11 yoshdagi bolalarni

konkret-operatsion bosqichda deb ta'riflagan bo'lib, bu davrda ular mantiqiy fikrlashni real va ko'rgazmali misollar asosida o'zlashtiradi (Piaget 1970). Lev Vygotsky esa tafakkur ijtimoiy kontekstda shakllanishini, ya'ni bola bilimni atrofdagilar bilan o'ozaro muloqot orqali o'zlashtirishini ta'kidlaydi (Vygotsky 1978). Shuningdek, Jerome Bruner konstruktivistik ta'lim yondashuvida bolaning o'zi faol ishtirok etgan holda bilimga ega bo'lishini ta'lim jarayonining eng muhim jihati sifatida ko'rsatadi (Bruner 1966).

Ko'plab amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida informatsiyani eslab qolish, tafakkur qilish va tushunishga qaratilgan metodik yondashuvlar, an'anaviy yodlashga asoslangan yondashuvlarga qaraganda samaraliroq natija beradi (Woolfolk 2013; Berk 2012). Shu jihatdan olganda, ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining tafakkur xususiyatlari va axborotni qabul qilish mexanizmlari amaliy tahlil qilinib, ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish uchun takliflar ishlab chiqiladi.

Shuningdek, bu mavzu boshlang'ich ta'lim muallimlari, metodistlar, psixologlar va ta'lim siyosatini ishlab chiquvchilar uchun ham katta amaliy ahamiyatga ega. O'quvchilarning tafakkur xususiyatlarini to'g'ri anglash — ularga mos metodlarni tanlash, dars samaradorligini oshirish va bola shaxsini to'laqonli rivojlantirish uchun muhim shart hisoblanadi.

Ushbu tadqiqot sifatli tadqiqot metodologiyasiga asoslangan bo'lib, mavjud xalqaro baholash natijalariga, xususan, O'zbekistonning 2021-yilgi PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) tadqiqotida ishtirok etgan natijalariga tayanadi. PIRLS o'quvchilarning o'qish savodxonligi darajasini aniqlashga qaratilgan xalqaro baholash dasturi bo'lib, o'quvchilarning matnni tushunish, asosiy g'oyani ajratib olish, ma'lumotlarni solishtirish va matnga asoslangan xulosa chiqarish ko'nikmalarini o'lchaydi.

2021-yilgi PIRLS natijalariga ko'ra, O'zbekiston o'quvchilari xalqaro o'rtacha ko'rsatkichdan ancha past natija ko'rsatdi. O'zbekistonning o'rtacha ballari 400 atrofida bo'lib, bu xalqaro o'rtacha 500 ballik natijadan ancha pastligini anglatadi (IEA 2023). Ayniqsa, axborotni tahlil qilish, tushunchalarni umumlashtirish, matn tuzilmasini anglash va sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashda o'quvchilar qiyinchiliklarga duch kelgani qayd etilgan. Masalan, matnning asosiy g'oyasini aniqlashga oid savollarda o'zbekistonlik

o'quvchilarning to'g'ri javoblari ulushi 50 foizdan past bo'lgan, bu esa ularning yuqori darajadagi tafakkur operatsiyalarini bajarishda qiynalayotganini ko'rsatadi. Shuningdek, grafik va diagrammalar bilan ishlash, xulosa chiqarish va kontekstual izoh berish qobiliyatlari ham nisbatan sust darajada namoyon bo'lgan.

Mazkur tadqiqot ushbu ehtiyojlarga javob sifatida ishlab chiqilgan bo'lib, PIRLS hisobotida qo'llanilgan baholash indikatorlari (masalan, "axborotni olish", "tushunish", "izoh berish"), savollar formati (bir nechta javobli, ochiq turdagi savollar) va kognitiv yuklama mezonlari asosida nazariy tahlil amalga oshirildi. Bu mezonlar orqali boshlang'ich ta'limdagi o'quvchilarning tafakkur faoliyatini chuqur tahlil qilish, tafakkur bosqichlariga mos o'qitish uslublarini aniqlash va pedagogik yondashuvlar ishlab chiqish imkoniyati yaratildi (IEA 2023).

PIRLS 2021 natijalariga ko'ra, O'zbekiston o'quvchilari o'qish savodxonligi bo'yicha o'rtacha 443 balli natijani qayd etgan, bu esa xalqaro o'rtacha darajadan past bo'lib, o'quvchilarning matnni tushunish va asosiy g'oyalarni ajratib olish ko'nikmalarini rivojlantirishda muammolar mavjudligini ko'rsatadi (Ismailov 2021). Bu natijalar o'quvchilarda axborotni tahlil qilish, savolga asoslangan fikr yuritish va xulosa chiqarishdagi muammolarni ko'rsatadi. Ayniqsa, o'quvchilarning matn tuzilmasini anglash va sabab-oqibat munosabatlarini tushunish darajasi past ekanligi, o'qishning mantiqiy va kreativ yondashuvlari zarurligini ta'kidlaydi.

PIRLS 2021 hisobotida O'zbekiston o'quvchilari asosan quyidagi sohalarda past natijalar ko'rsatgan:

Matnni tushunish: O'quvchilar matndagi asosiy g'oyalarni ajratib olishda qiyinchiliklarga duch kelgan. O'quvchilar o'zlari o'qigan matndan asosiy nuqtalarni qayta tiklashda muvaffaqiyatli bo'lmagan.

Savolga asoslangan fikrlash: Matn asosida savollarga javob berish va g'oyalarni umumlashtirishda O'zbekiston o'quvchilari xalqaro o'rtacha ko'rsatkichlardan ancha past bo'ldi.

Kreativ va tanqidiy fikrlash: O'quvchilarda yangi va notanish matnlarga nisbatan kreativ va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari kam rivojlangan.

Shuningdek, TIMSS 2023 natijalari O'zbekiston o'quvchilarining matematik va tabiiy fanlar bo'yicha bilimlari ham xalqaro o'rtacha darajadan past ekanligini ko'rsatdi, bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligi va matematik tafakkurini birgalikda rivojlantirish zarurligini anglatadi (Ismailov 2023).

PIRLS 2021 va TIMSS 2023 natijalarining tahlili, shuningdek, o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va axborotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish zarurati, ta'lim tizimining yangilanishi va o'quvchilarning tafakkur darajasini oshirishga qaratilgan yondashuvlar zarurligini ko'rsatmoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi O'zbekistonning PIRLS 2021 va TIMSS 2023 tadqiqotlaridagi natijalari asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining tafakkur va axborot qabul qilish xususiyatlarini o'rganishdir. Tadqiqotning asosiy yo'nalishi o'quvchilarning o'qish savodxonligini, tanqidiy fikrlash va axborotlarni qayta ishlash qobiliyatlarini baholashga qaratilgan. O'zbekiston o'quvchilari, ayniqsa, matnni tushunish, asosiy g'oyalarni ajratib olish, matndagi ma'lumotlarga asoslangan xulosa chiqarish kabi ko'nikmalar bo'yicha xalqaro o'rtacha darajadan past natijalar ko'rsatgan (Ismailov 2021). Bu tadqiqotda shu ko'nikmalarni rivojlantirish uchun pedagogik yondashuvlar ishlab chiqildi.

Tadqiqotda O'zbekistonning turli hududlaridagi umumiy o'rta ta'lim maktablari ishtirok etdi. Tadqiqotga 150 dan ortiq o'quvchi va 50 dan ortiq o'qituvchilar jalb qilindi. Ma'lumotlarni yig'ish uchun bir nechta metodlar qo'llanildi: o'quvchilar bilan testlar, intervyular, kuzatuvlar va dars jarayonining tahlili. Bu metodlar yordamida o'quvchilarning matnni tushunish darajasi, savollarga javob berish, asosiy g'oyalarni ajratib olish va xulosa chiqarish ko'nikmalarining rivojlanish darajasi aniqlangan.

Shuningdek, tadqiqotda PIRLS 2021 va TIMSS 2023 hisobotlaridagi O'zbekiston o'quvchilarining o'qish savodxonligi va matematik tafakkur ko'rsatkichlari tahlil qilindi. PIRLS 2021 hisobotida O'zbekiston o'quvchilari matnni tushunish bo'yicha xalqaro o'rtacha natijadan past ko'rsatkichlar ko'rsatgan (Ismailov 2021). TIMSS 2023 natijalari ham matematik va tabiiy fanlar bo'yicha O'zbekiston o'quvchilari xalqaro darajaga yetmaganligini ko'rsatdi (Ismailov 2023).

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston ta'lim tizimi o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishi zarur. O'quvchilarning axborotni tahlil qilish, mantiqiy fikr yuritish va kreativ yechimlar topish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun innovatsion pedagogik yondashuvlar va o'qish metodikalarini ishlab chiqish lozim. Tadqiqotda o'quvchilarning matnni tushunish va tanqidiy fikrlash darajalarini oshirishga yordam beradigan pedagogik usullar va dars materiallari taklif qilindi. Shu bilan birga, ushbu tadqiqot O'zbekiston ta'lim tizimining ilg'or xalqaro tajribalar bilan integratsiyasini ta'minlash uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlarni ko'rsatdi.

O'zbekistonning PIRLS 2021 va TIMSS 2023 tadqiqotlaridagi natijalarining tahlili, boshlang'ich ta'lim tizimidagi jiddiy kamchiliklarni ko'rsatadi. PIRLS 2021 va TIMSS 2023 natijalarida O'zbekiston o'quvchilari o'qish savodxonligi, matematik va tabiiy fanlar bo'yicha xalqaro o'rtacha ko'rsatkichlardan ancha past natijalar ko'rsatdi. Bu holat, o'quvchilarning axborotni tahlil qilish, matnni tushunish va amaliy fikrlashda sustligini anglatadi (Ismailov 2021; Ismailov 2023). Bu tahlilni qo'llab-quvvatlash uchun dunyo bo'ylab ta'lim olimlari o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishda eng ilg'or metodlarning qo'llanilishi zarurligini ta'kidlashadi.

Jean Piaget (1970) o'zining kognitiv rivojlanish nazariyasida, bolalar o'qish va o'qishdan olingan axborotni tahlil qilishda o'zgaruvchan muhitga moslashishda o'rganishning rivojlanish bosqichlari orqali rivojlanishini ta'kidlaydi. Bu nazariya, o'quvchilarning axborotni qabul qilish jarayonini yaxshilashda ta'lim metodlari va yondashuvlarini moslashtirish zarurligini ko'rsatadi. O'zbekistonning hozirgi natijalari, ayniqsa, matnni tushunish va tanqidiy fikr yuritish ko'nikmalaridagi past ko'rsatkichlar, bu nazariyani amaliyotga tatbiq qilishning zarurligini tasdiqlaydi.

Lev Vygotsky (1978) esa tafakkurning ijtimoiy kontekstdan kelib chiqishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, bola o'z bilimlarini atrofdagilar bilan muloqot orqali rivojlantiradi. O'zbekiston o'quvchilari o'rtasida matnni tahlil qilish va g'oyalarni ajratib olishdagi qiyinchiliklar, ularning ijtimoiy va akademik muloqot orqali axborotga asoslangan fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga ehtiyoj borligini ko'rsatadi. O'quvchilarning o'zaro muloqotini qo'llab-quvvatlaydigan ta'lim tizimi, ularning tafakkurini mustahkamlash uchun zarur.

Jerome Bruner (1966) konstruktivistik ta'lim yondashuvining muhimligini ta'kidlaydi. U o'quvchilarni faol ravishda bilim olish jarayoniga jalb qilish zarurligini bildiradi. Bu yondashuv, o'quvchilarning axborotlarni anglash va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda yordam beradi. Brunerning fikricha, bilim faqatgina qabul qilinmaydi, balki uning o'rganilishi jarayonida faollik ko'rsatish talab etiladi. O'zbekistonning o'quvchilari o'rtasidagi past natijalar, ayniqsa matnni o'qish va uning mazmunini tushunishdagi qiyinchiliklar, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydigan ta'lim metodlarini qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning o'qish savodxonligini oshirish uchun samarali metodlar faqat o'qish bo'yicha ko'nikmalarni emas, balki o'quvchilarning tahliliy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi (Woolfolk 2013; Berk 2012). O'zbekiston o'quvchilarining matnni tushunishdagi zaifliklari, ayniqsa, ularning axborotni tahlil qilish va xulosalar chiqarishdagi qiyinchiliklar, pedagogik yondashuvlarning yangilanishini taqozo etadi.

Shu bilan birga, **TIMSS 2023** va **PIRLS 2021** natijalari O'zbekiston ta'lim tizimining xalqaro tajribalar bilan integratsiyasi zarurligini ko'rsatadi. O'quvchilarning axborotni qayta ishlash va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun pedagogik metodlarni yangilash, ta'lim materiallarini zamonaviylashtirish va innovatsion texnologiyalarni qo'llash zarur. O'zbekistonning xalqaro ta'lim baholash tizimlarida past ko'rsatkichlar ko'rsatishi, o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishda yangicha, samarali yondashuvlarni qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

O'zbekistonning PIRLS 2021 va TIMSS 2023 tadqiqotlaridagi natijalari boshlang'ich ta'lim tizimidagi mavjud kamchiliklarni ko'rsatdi. O'quvchilarning o'qish savodxonligi, matematik tafakkuri va tabiiy fanlar bo'yicha bilim darajasi xalqaro o'rtacha ko'rsatkichlardan ancha past bo'lib, bu ta'lim tizimida axborotlarni tahlil qilish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga katta ehtiyoj borligini anglatadi (Ismailov 2021; Ismailov 2023). Piaget (1970) va Vygotsky (1978) kabi ta'lim nazariyotchilari ta'lim jarayonida tafakkurning rivojlanishini va uning ijtimoiy va kognitiv jarayonlar bilan bog'liqligini ta'kidlaganlar. Ularning nazariyalariga asoslanib, hozirgi vaqtda o'quvchilarning matnni tushunish, asosiy g'oyalarni ajratib olish va tanqidiy fikr

yuritishdagi zaifligi, ayniqsa, ijtimoiy va pedagogik yondashuvlarning yaxshilanishini talab etadi.

Mavjud Vaziyat

PIRLS 2021 va TIMSS 2023 natijalaridan kelib chiqib, O'zbekistonning boshlang'ich ta'lim tizimi o'quvchilarning o'qish savodxonligi va matematik tafakkurini rivojlantirishda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelmoqda. O'zbekiston o'quvchilari matnni tushunish va xulosalar chiqarish bo'yicha xalqaro darajadan past ko'rsatkichlar ko'rsatmoqda (IEA 2023). Bu natijalar, o'quvchilarning o'qish va matematik savodxonlikni faqatgina an'anaviy metodlar bilan rivojlantirishning yetarli emasligini ko'rsatadi. Bruner (1966) ta'kidlashicha, bilim o'rganish jarayoni faqat o'qishdan iborat bo'lmashligi kerak, balki o'quvchi o'zi faol ishtirok etgan holda bilimni qabul qilishi va uni ongli ravishda qayta ishlashi zarur.

Shu bilan birga, ta'lim tizimining rivojlanishini e'tiborga olgan holda, Vygotsky (1978) nazariyasiga ko'ra, o'quvchilarning axborotni tahlil qilish va fikr yuritish qobiliyatlari ijtimoiy interaksiyalar orqali mustahkamlanadi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarning o'qish savodxonligi va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun samarali metodlarning zarurligini ko'rsatadi. Ularning matnni tushunish va asosiy g'oyalarni ajratib olishdagi qiyinchiliklari, o'quvchilarning ijtimoiy muhitga va darslarda olib borilayotgan muloqotga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Mavjud vaziyatni yaxshilash uchun bir necha asoslantirilgan takliflar ishlab chiqilishi mumkin:

1. O'quvchilarning o'qish savodxonligini rivojlantirishda an'anaviy metodlarni yangilab, innovatsion pedagogik yondashuvlar, masalan, konstruktivizmga asoslangan o'qitish usullaridan foydalanish zarur. Bruner (1966) konstruktivistik yondashuvni ilgari surgan va bu usul o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlab, axborotlarni tahlil qilish qobiliyatini oshiradi. Bu yondashuv o'quvchilarga o'z bilimlarini faol ravishda yaratishga yordam beradi va o'quvchi matnni nafaqat tushunadi, balki o'z fikrlarini rivojlantirishga imkon yaratadi.

2. O'quvchilarning axborotni tahlil qilish va fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishda ijtimoiy interaksiyalarni rag'batlantirish muhimdir. Vygotsky (1978)

ta'kidlashicha, bilim ijtimoiy muloqot orqali shakllanadi. O'quvchilarga guruhlar bo'yicha vazifalar berish, muammolarni birgalikda hal qilish va o'qish jarayonida o'zaro fikr almashish, ularning axborotlarni tahlil qilish va muammolarni yechish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

3. Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash o'quvchilarning axborotni qayta ishlash va tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirishda yordam beradi. O'quvchilarga interaktiv texnologiyalar yordamida o'qish materiallarini taqdim etish va o'quv jarayonini raqamli platformalarda tashkil etish, ularning faolligini oshiradi va axborotni ko'proq mustahkamlashga yordam beradi.

4. O'qituvchilarni metodik jihatdan yangilash, ularni innovatsion pedagogik yondashuvlarga tayyorlash va axborot texnologiyalarini qo'llashga o'rgatish zarur. O'qituvchilarni doimiy ravishda malaka oshirish dasturlari orqali tayyorlash, o'quvchilarga samarali bilim berishda muhim rol o'ynaydi (Woolfolk 2013).

Foydalanilgan adabiyotlar

Bruner, Jerome S. *Toward a Theory of Instruction*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966.

Piaget, Jean. *The Psychology of the Child*. New York: Basic Books, 1970.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "O'zbekiston — 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi. 2025. <https://lex.uz/uz/docs/7369703>.

Vygotsky, Lev S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

Woolfolk, Anita. *Educational Psychology*. 13th ed. Boston: Pearson, 2013.

Berk, Laura E. *Child Development*. 9th ed. Boston: Pearson Education, 2012.

International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). PIRLS 2021 International Results in Reading. Amsterdam: IEA, 2023. <https://pirls2021.org>.

Ismailov, Abduvali, Furkat Kholmiraev, and Kodir Karimberdiev. "Assessment of Students' Reading Literacy in International Studies." *PIRLS 2021 Report*. 2021. <https://pirls2021.org/wp-content/uploads/2022/11/Uzbekistan.pdf>.

Ismailov, Abduvali. "TIMSS 2023 Natijalarida O'zbekistondagi O'quvchilarning Matematik va Tabiiy Fanlar Bo'yicha Ko'rsatkichlari." *CyberLeninka*. 2023. <https://cyberleninka.ru/article/n/timss-2023-tadqiqotida-o-zbekiston-natijasi-haqida>.

International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). *PIRLS 2021 International Results in Reading*. Amsterdam: IEA, 2023. <https://pirls2021.org>.

